

*ՈՒՐՎԱԳԾԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԴԻՄԱԳԾԻՑ*

2016թ. Գյումրու համայնքապետարանի «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի տարածքում կազմակերպվեց որոնողական գիտարշավ, որի նպատակն էր հանրապետական և տեղական հուշարձանների հաշվառումը, անձնագրավորումը և այդ հուշարձանների կարգավիճակի ճշտումը¹: Ուսումնասիրվող տարածքի համար ընտրվեց Ռուսթավելի, Շիրազի, Վարպետաց և Աբովյան փողոցների միջև ընկած քառակուսին: Արգելոց-թանգարանի այս հատվածում խիստ վթարային շենքերի քանակը համեմատաբար քիչ է, և այն համարվում է Գյումրու զբոսաշրջային կենտրոնը (լուս. 9): Այս պահի դրությամբ տարածքում կան հանրապետական և տեղական նշանակության հուշարձանների կարգավիճակ ունեցող կառույցներ, որոնք հաշվառված են «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի» հուշարձանների ցուցակում²: Նաև ճշտվելու է կարգավիճակը տեղական նշանակության մի քանի հուշարձանների, որոնք այժմ հնարավոր է, որ դասվեն հանրապետական հուշարձանների շարքին:

Ուսումնասիրված շենքերը, ըստ արտաքին և ներքին հարդարման, կարելի է բաժանել մի քանի խմբի: Առաջին խմբի մեջ կարելի է առանձնացնել այն հուշարձան շենքերը, որոնց միայն արտաքին տեսքն է պահպանվել: Այս շինությունները ժամանակի ընթացքում կորցրել են Ալեքսանդրապոլի շինություններին բնորոշ ներքին հարդարանքը: Փոխվել են այդ կառույցների լուսամուտները, դռները, փայտե առաստաղները փոխարինվել են բետոնյա առաստաղներով: Երկրորդ խմբի մեջ մտնող կառույցների թե՛ արտաքին, թե՛ ներքին հարդարանքներում պահպանվել են Ալեքսանդրապոլի ավանդական ուրվագծերը: Այս շենքերի տերերը, որպես օրենք, երկար ժամանակ տներում ապրելով, ջանացել են պահպանել հնից եկածը: Մեզ համար իսկական բացահայտում էր այն փաստը, որ այսօրվա դրությամբ կարող ենք առանձնացնել նաև շինությունների երրորդ խումբը: Վերջինիս մեջ առանձնացվել են այն կառույցները, որոնք պահպանել են ավանդական ներքին հարդարանքը, սակայն անշուք արտաքինի պատճառով չեն դասվել քաղաքային նշանակության հուշարձանների շարքին:

Մտորն բերում ենք Աբովյան և Վարպետաց փողոցներում գտնվող հուշարձան-տների նկարագրությունը.

¹ Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Գյումրու «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի տնօրեն Ս. Տեր-Մարգարյանին և ավագ գիտաշխատող Պ. Զաքարյանին լուսանկարները տրամադրելու և աշխատանքը սատարելու համար:

² Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, Հրատարակության 8-րդ տարի, № 52 (351), 29 սեպտեմբերի, 2004:

Աբովյան թիվ 210 (պետական ցուցակ №4.472): Հուշարձանը կառուցվել է 1890-ական թթ.: ՀՀ պաշտոնական տեղեկագրում հուշարձանը թվագրվում է XX դ. սկզբով, ինչը հակասում է տան տերերի՝ Շատվորյանների հայտնած տեղեկություններին: Ըստ տանտիրոջ բանավոր հաղորդման՝ գերդաստանը բնակվում է այս տանը մոտ 120 տարի: Գնել է Շատվորյան Արշակը 1890-ական թթ.: Պահպանվել են «բոխչա թավանը», գեղեցիկ շքամուտքը, ներսի չորս և դեպի բակ տանող՝ ոճով տարբեր փայտե նախշազարդ գեղեցիկ դռները: Միջանցքի հատակը պատված է Արտաշես Տայանի գործարանում պատրաստված նախշասալիկներով (պահպանության աստիճանը՝ վատ): Պատուհանները փոխված են: Ծածկափեղկերը բացակայում են: Տունը ունի փայտե հարթ առաստաղով նկուղ: Կառույցի գեղեցիկ ճակատը կառուցված է Ալեքսանդրապոլի սև տուֆից:

Աբովյան թիվ 202 (196, 198, 200) (պետական ցուցակ №4.470): Հուշարձանը կառուցվել է XX դ. սկզբին: Տունը պատկանել է Ավետիսյանների ընտանիքին: Պահպանվել են ներսի յոթ փայտե դռները, «բոխչա թավանը» և փայտե հատակը: Երկրորդ հարկում պահպանվել է թաղակապ կցակառույցը, որտեղ առկա են բուխարու հետքերը: Նկուղները թաղակապ են: Ըստ տանտիրուհու՝ Աննա Հովհաննիսյանի հայտնած տվյալների՝ տան իսկական տիրոջը աքսորել են Միբիր, որից հետո տունը մեկ ուրիշից գնել է Աննա Հովհաննիսյանի սկեսրայրը: Այս կառույցը ևս ունի տեղական սև տուֆից պատրաստված ճակատ:

Աբովյան թիվ 206, 208 (204) (պետական ցուցակ №4.471): Հուշարձանը կառուցվել է XX դ. սկզբին: Այժմ տունը պատկանում է Կուրդիսյանների ընտանիքին: Ըստ տանտիրուհու պատմածի՝ տունը եղել է քաղաքի հայտնի մեծահարուստ Պապիկյան եղբայրների սեփականությունը: Կառուցող քարտաշ որմնադիրները նույնպես Պապիկյանների տոհմից էին: Տունն ունի երկու հոյակապ նախշազարդ շքամուտք և երկու գեղեցիկ շքապատշգամբ, որոնք տեղադրված են տան երկրորդ հարկի արևելյան սրբատաշ ճակատի վրա: Ներքին բակի կողմից պահպանվել են փայտե պատշգամբի որոշ դետալներ: Այս պատշգամբի հիմնական պատի անկյունները ունեն ոչ սուր, այլ, եռանկյունաձև շարվածք, ինչն ավելի ակնհասձո է դարձնում պատերի ճարտարապետական հորինվածքը: Պահպանվել են երկրորդ հարկի մետաղյա վառարանը, բուխարին, որի ծխատարը անցնում է նկուղից մինչև տանիք: Եզակի է նաև փողոցի կողմից պատշգամբ տանող դռան ծածկափեղկերի առկայության փաստը: Տան զարդաքանդակված դռները, ծածկափեղկերը, փայտե հատակը և առաստաղը՝ «բոխչա թավան» մաքրվել են ներկից և գտնվում են հոյակապ վիճակում: Նկուղը թաղակապ է՝ լավ պահպանված: Բակում կա սրբատաշ քարով շարված ջրհոր, որի ջուրը վատորակ է: Բացակայում է ջրհորի բերանին դրված բիլագուկը: Կառույցն ունի տեղական սև տուֆով շարված գեղեցիկ ճակատ և բազալտից հիմնախարիսխ (ցուկոյ): Հանվել են դռներից և ծածկափեղկերից մի քանիսը, որոնք լավ պահպանվել են ներսի սենյակներում: Մետաղյա վառարաններից պահպանվել է միայն մեկը՝ երկրորդ հարկում: Վերանորոգման փուլում է փայտե պատշգամբը: Պահպանվել են տան նախկին տիրոջ՝ Պապիկյանի Թիֆլի-

սի առևտրային ուսումնարանի ավարտական լուսանկարը (1911թ.), որոշ ազգագրական իրեր՝ պղնձե հավանգ, պղնձե թասեր, նաև՝ քանդակազարդ հին հայելի:

Աբովյան թիվ 111 (պետական ցուցակ №4.39): Հուշարձանը կառուցվել է XIX դ. վերջին: Պահպանվել են ներսի քանդակազարդ դռները, հինգ պատուհանների ծածկափեղկերը, թաղակապ կիսանկուղը, որը մուտք ունի Աբովյան փողոցից: Տան շքամուտքը բարձր է՝ դիմացը կառուցված հարթակով: Մուտքի դռան վերևում պահպանվել է մետաղական կռածո ձևավոր հենքի վրա կառուցված «բոխչա թավանով» հովածածկը: Կառույցի ճակատը սև տուֆից է կառուցված, որի շարքերի կարերն ընդգծված են սպիտակ «ղայթանով»³: Այս տանն է նկարահանվել «Խնձորի այգին» ֆիլմը:

Աբովյան թիվ 121 (պետական ցուցակ №4.40): Մա նախկին Սահականուշյան դպրոցն է, որ կառուցվել է 1882թ. մահտեսի Կարապետի Յուզբաշյանի նվիրատված և քաղաքի բնակիչների հանգանակած գումարներով: Այս մասին արձանագրությունը պահպանվել է շենքի՝ տեղական սև տուֆից կառուցված արևմտյան ճակատի վրա. «Սահականուշեան Օրիորդաց Ուսումնարան Հայոց Աղէքսանդրապօլու, Կառուցեալ արդեամբ Ուսումնարանին, օժանդակութեամբ Մահտեսի Կարապետի Իւզբաշեանց և նուիրանօք ժողովրդոց ի Հայրապետութեան Տ.Տ. Գեորգայ Դ-ի յամի 1882 ՌՅԼԱ» (լուս. 12):

Աբովյան թիվ 216 (պետական ցուցակ №4.943): Հուշարձանը կառուցվել է XIX դ. վերջին քաղաքի հայտնի մեծահարուստ Ռաֆայելյանների կողմից և օգտագործվել է որպես խանութներ: 1970-ական թթ. շենքը վերածվել է Գյումրու գեղագիտության ազգային կենտրոնի և նույն նպատակով էլ օգտագործվում է մինչև օրս: 1980-ական թվականներին լրակառուցվել է 2-րդ հարկը: Կառույցն ունի սև տուֆից կառուցված հոյակապ ճակատ:

Ռուսթավելի թիվ 22 (պետական ցուցակ №4.38): *Ռուսթավելի թիվ 24* և *Աբովյան թիվ 184 տների հետ* այն պատկանել է Արաբաջյաններին: Հուշարձանը կառուցվել է XIX դ. II կեսին: Պահպանված է փայտե «բոխչա թավանը», որի վրա բյազ է քաշված: Ունի լավ պահպանված չորս փայտյա ձևավոր դռներ, պատուհանների լավ պահպանված ծածկափեղկեր: Լուսամուտները կամարաձև են: Պահպանվել է փայտյա շքամուտքը, որը փակ է և չի օգտագործվում: Պահպանվել են թիվ 24 տան փայտե նախշազարդ մոդեռն ոճի դուռը, երկու մետաղյա կռածո նախշազարդ պատշգամբները, որոնք անմխիթար վիճակում են: Կա նաև երրորդ պատշգամբը, որը գտնվում է ճարտարապետական այլ հորինվածքով դեկորի վրա: Տան հին «բոխչա թավանը» չի պահպանվել, բացառությամբ միջանցքի մի փոքր հատվածի: «Եռանկյունի» ֆիլմի որոշ կադրերում նկարահանվել է այս հուշարձանի պատշգամբը:

Ռուսթավելի թիվ 30 (պետական ցուցակ №4.945): Հուշարձանը կառուցվել է XIX դ. վերջին: Կառուցվել է որպես շահութաբեր տուն: Հեղափոխությունից հետո ազգայնացվել է և օգտագործվել որպես բազմաբնակարան բնակելի տուն: 1988թ.

³ Խոսքը «ղայթան դարզի» մասին է, երբ կիս շարված քարերի միջև ընկած տարածությունը ներկել են սպիտակ ներկով, որը պարան էր հիշեցնում:

երկրաշարժից վթարվել է: 2000 թ. սկզբներին շենքի մի հատվածը վերանորոգվել և օգտագործվում է որպես Մհեր Մկրտչյանի հուշաթանգարան: Առկա է լավ պահպանված թաղակապ կիսանկուղը: Կառույցի արևելյան շքեղ ճակատը կառուցվել է Ալեքսանդրապոլի սև և կարմիր տուֆերի համադրությամբ, իսկ հյուսիսային ճակատը՝ տեղական սև տուֆով:

Աբովյան 186 (պետական ցուցակ №4.50): Հուշարձանը կառուցվել է XIX դ. վերջին՝ 1890-ական թթ.: Հավանաբար, Ղարսից գալով, Ղազարյանների տոհմի ավագը գնել է այս տունը: Ղազարյանները այստեղ ապրում են շուրջ 120 տարի: Պահպանվել են փայտե շքամուտքը, ներսի նախշազարդ չորս դռները, «բոխչա թավանը», լուսամուտների ծածկափեղկերը և պատի մեջ փորված փայտե պահարանի (դուլար) դռները:

Շիրազի՝ նախկին Գորկու թիվ 30 (պետական ցուցակ №4.946): Տունը կառուցվել է XIX դ. վերջին-XX դ. սկզբին, ժամանակին քաղաքում հայտնի մեծահարուստ Դրամփյան ընտանիքի կողմից որպես շահութաբեր տուն: Ունի թաղակապ կիսանկուղ, որտեղ երկար տարիներ գործել է «Գյումրի» ռեստորանը: Խիստ անմխիթար վիճակում են կառույցի մի շարք սենյակների փայտյա առաստաղները, դռները, պատուհանները և պատշգամբը: Կառույցն ունի տեղական սև տուֆից շքեղ ճակատ: Հուշարձանի հյուսիսային պատին առկա են լվացարանի հայելու նմանվող ձվաձև քանդակազարդ դեկորներ: Ասում են, թե դա է պատճառը, որ կառույցը քաղաքի բնակիչները անվանել են «Բարիլույսի» շենք:

Վարպետաց՝ նախկին Շահումյան թիվ 87 (պետական ցուցակ №4.953): ՀՀ պաշտոնական տեղեկագրում թվագրվում է XIX դ. վերջով: Հայ մեծանուն բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանի պապենական տունն է, կառուցվել է սև տուֆից:

Վարպետաց փողոց թիվ 101 (պետական ցուցակ №4.873): Հուշարձանը կառուցվել է 1886թ., տեղական կարմիր և սև տուֆերի համադրությամբ (հիմնախարիսխում՝ կարկանդակի շարվածք⁴): Կառուցվել է Քեշիշյան ընտանիքի կողմից: Առկա են քանդակազարդ դռներ, փայտյա առաստաղներ, թաղակապ փոքր նկուղ: Հեղափոխությունից հետո ազգայնացվել է: 1980-ական թվականներին շենքը ազատվել է բնակիչներից, վերականգնվել է և մինչև այժմ օգտագործվում է որպես Հովհ. Շիրազի հուշաթանգարան:

Վարպետաց փողոց թիվ 148 (պետական ցուցակ №4.375): Հուշարձանը կառուցվել է 1880թ.: Տունը պատկանել է Ալեքսանդրյան ընտանիքին:

Վարպետաց թիվ 160, 162, 164 (պետական ցուցակ №4.221, №4.222): Շինությունները կառուցվել են XIX դ. վերջին: Թիվ 160 տունը Ալեքսանդրապոլի սև տուֆով կառուցված ճակատ ունի, որը փողոցի կողմից գտնվում է հողաշերտի մեջ, և երևում են նրա սրբատաշ քարերի միայն յոթ շարքերը:

Վարպետաց 99: Հուշարձանների ցուցակում բացակայում է: Ս. Մաթևոսյանի կարծիքը, թե «Այստեղ [Գյումրիում-Ի.Ա.] կան հայկական դասական կոթողներին համարժեք կառուցվածքներ, որոնք ճարտարապետական մտահղացմամբ

⁴ Մաթևոսյան Ս., Լենինականի XIX դարի քաղաքատիպ բնակելի տները, ՊԲՀ, թիվ 3, 1972, էջ 171:

սերտ կապ ունեն միջնադարյան հայ մշակույթի, հատկապես Անիի ճարտարապետության հետ և ներկայացնում են նրա շարունակությունը մեր օրերում»⁵, կարծում ենք, կարող է իրավամբ վերաբերել Վարպետաց փողոցի տներից մեկում բացահայտված աղոթարանին: Այն ունի արևմուտք-արևելք ուղղվածություն: Տունը, որի նշանավոր փայտե դարպասը չի պահպանվել, նկարահանվել է «Կտոր մը երկինք» հանրաճանաչ ֆիլմում (լուս. 6, 10), սակայն պահպանվել է ոչ պակաս արժեքավոր՝ փայտե երկփեղկ գամերով դուռը (172սմ X 88 սմ), գամերը 24-ն են (յուրաքանչյուր փեղկի վրա 12-ը (լուս. 8): Այդ դուռը տանում է դեպի միջանցք, որտեղ բնակվում են երկու ընտանիքներ: Երկու բնակարանների միջև գտնվում է փոքր ներքին բակը, որը մի քանի տարի առաջ, ըստ բնակիչների պատմածի, տանում էր դեպի խորդանոց: Մեփականատիրոջ բնակարանի և խորդանոցի վերանորոգման ժամանակ էլ բացահայտվել է, որ յոթանասուն և ավելի տարիներ որպես խորդանոց ծառայած կառույցն աղոթարան է: Հատակագծում կառույցն էրկեր⁶ է հիշեցնում, որի կողմերի երկարությունը 1,28մ X 1,43մ X 1,44մ X 1,40մ X 1,28մ X 3,45մ է:

Աղոթարանի գմբեթը խիստ վթարային վիճակում է՝ փլուզված: Պատերի պահպանված բարձրությունը 2,5մ X 3մ: Մեփականատերերը այն ծածկել են ժամանակակից ծածկով: Պահպանված հատվածի ներքին չափերն են 2,55մ X 3,90մ: Աղոթարանի պատերի մեջ պահպանվել են չորս որմնախորշեր՝ ընծայարաններ (55սմ X 40 սմ) (լուս. 1, 2): Նմանօրինակ որմնախորշ կա նաև Չիթոդցյանների տան նկուղային հարկի պատերից մեկում: Աղոթարանի ներքին հինգ շարքերը սրբատաշ տուֆից են, որոնց վրա համեմատաբար մանր կոպտատաշ տուֆաքարերով շարքերն են: Այս շինարարական հնարքը հանդիպում է նաև Հայաստանի միջնադարյան այլ հուշարձաններում, մասնավորապես՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ամարասի վանքում:

Դեռևս 1850-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի տների արտաքին ճակատները երեսապատում են սրբատաշ քարով, շարքի քարերը ընդգծում սպիտակ «ղայթաններով»⁷: Ուշագրավ է աղոթարանի մուտքի կամարը (լայնությունը 3,45 մ), որը պատրաստվել է Ալեքսանդրապոլի կարմիր և սև տուֆերից՝ հերթականությամբ իրար ազուցվելու եղանակով (լուս. 3, 4) և ընդգծված է սպիտակ յուրօրինակ «ղայթանով»: Աղոթարանի պահպանված մասի հիմնական շինանյութը սև տուֆն է, որոշ մանրամասներ արված են կարմիր տուֆից: Այսպիսի մանրամասներից է աղոթարանի մուտքից դեպի ձախ, հյուսիսային պատի մեջ գտնվող կամարը (լուս. 7), որը ամբողջապես կարմիր տուֆից է և եզրագծում է քառակուսի հատակագծով բուխարին (48 սմ X 80 սմ) (լուս. 5): Բուխարին վերնի մասում գտնված է: Ավելի վաղ թվագրությամբ նմանօրինակ բուխարիներ կան Հայաստանի միջնադարյան այլ հուշարձաններում, մասնավորապես՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ամարասի վան-

⁵ Տե՛ս Մաթևոսյան Ս., XVIII-XIX դդ. Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Եր., 1985:

⁶ Երկեր՝ սենյակի կիսաբոլոր կամ բազմանկյունի կարկառամաս: Տե՛ս Գարապետյան Ս., Ռուս-հայերեն-անգլերեն ճարտարապետական շինարարական տերմինների բառարան, Եր., 1991: Гарибян А., Русско-армянский словарь, Ер., 1977.

⁷ Մաթևոսյան Ս., Լեռնականի XIX դարի քաղաքատիպ բնակելի տները, էջ 171:

քում: Մուտքի կամարի շինարարական տեխնիկան, որ բնորոշվում է իրար մեջ ամրացող կարմիր և սև քարերի հերթագայությամբ, հանդիպում է Հայաստանի մյուս շրջաններում, պատմական Ջավախքում՝ Ախալքալաքի և Ախալցխայի գյուղերում, մասնավորապես Կարգախում և թվագրվում է XIX դ. առաջին կեսով: Ամենայն հավանականությամբ, Վարպետաց 99 հասցեում բացահայտված աղոթարանը ևս, որպես Ալեքսանդրապոլի հին կառույցներից մեկը, կարող ենք թվագրել նույն շրջանով:

1. Աղոթարանի որմնախորշերը

2. Աղոթարանի որմնախորշերը

3. Աղոթարանի մուտքի կամարի տեսքը ներսից

4. Կամար՝ իրար ագուցված կարմիր և սև տուֆաքարերով

5. Զմռսված բուխարի

6. «Կտոր մը երկինք» ֆիլմում նկարահանած փայտե դարպասը. տեսարան փողոցից դեպի ներս, որտեղից երևում է գամերով փայտե դուռը

7. Աղոթարանի բուխարու կամարը

8. Գամերով դուռ

9. Փորագրությամբ փայտե պուճը

10. «Կտոր մը երկինք» ֆիլմում նկարահանած փայտե դարպասը, տեսարան ներսից դեպի դուրս

11. Ուստանասիրված քառակուսու հատակագիծը (հեղինակ՝ Ս.Տեր Սարգսյան)
▲-Աղոթարանի մտավոր տեղադրությունը:

12. Սահականուշյան օրիորդաց ուստնարանի արձանագրությունը

ՍՏՐԻՒՒՆՆԵՐ ԻՍՏՐԻՒՆԿՈ-ԿՍԼՏՄՐԱՆՈՒՄ ԵՒ ԱԼԵՔՏԱՆԴՐՈՍԵՒՆԻ ՎԱՅՐՈՒՄԻ*Րեզյումե**Ի.Ավագյան*

Րассмотрены вопросы градостроительства города Александрополя в XIX-начале XX вв. В результате осмотра одного из кварталов старого города, который располагается между улицами Варпетак, Руставели, Шираз, Абовян, были выявлены новые здания и постройки, которые, ранее не были включены в «Официальные ведомости»-список памятников, охраняемых государством. В статье дана новая классификация домов и зданий по интерьеру и экстерьеру. 1. Здания, у которых сохранился старый экстерьер. 2. Здания, у которых сохранился старый экстерьер и интерьер. 3. Здания, у которых сохранился характерный для XIX-начала XX вв. внутренний интерьер, но при отсутствии парадного фасада, они не вошли в список охраняемых государством памятников. Среди множества зданий следует отметить молельню, которая 70 лет служила кладовкой и только недавно была обнаружена новыми владельцами. Молельня сооружена из александропольского красного и черного туфа, внутри помещения имеются четыре ниши и камин. Куполообразное покрытие молельни сильно повреждено. Архитектурные аналоги техники сооружения и некоторых декоров восходят к архитектуре средневековой Армении.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

*Ավագյան Ինգա Էդուարդի – ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, «Կուսայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան,
E-mail: inga.avagyan.76@mail.ru*